

УДК 72.03(477.83)

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНО ПРАВДИВОГО ВИГЛЯДУ ПАМ'ЯТОК ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ ВОЛИНІ

Берлач О. П., к. арх., доц.

Інститут мистецтв ВНУ ім. Лесі Українки

Тел. (0332) 723467

Анотація. В науковій роботі проведено комплексне дослідження принципів, які впливають на визначення історико-архітектурного вигляду пам'яток фортифікаційного мистецтва Волині, їх мистецьку цінність.

Ключові слова: фортифікаційні споруди, замки, оборонні монастирі, монастирі-фортеці, історично сформований вигляд, ландшафт, архітектурний комплекс, реставрація, консервація, музеєфікація.

Проблема дослідження. Науково обґрунтувати чинники, які впливають на визначення історично сформованого вигляду пам'яток оборонної архітектури Волині та дослідити їх мистецьку цінність.

Мета роботи. На прикладі пам'яток фортифікаційного мистецтва визначити принципи, які впливають на історично сформований вигляд споруд оборонного комплексу Волині.

Завдання роботи. Провести комплексне дослідження показників, які впливають на визначення історично правдивого вигляду пам'яток архітектури Волині, особливості будівництва, технічний стан та архітектурну цінність.

Дослідження архітектурно-конструктивних особливостей замків, оборонних монастирів являється важливим показником створення мистецького вигляду історично сформованої архітектури фортифікаційних комплексів. В залежності від функцій, матеріалів та конструкцій споруд формувались композиційно-планувальні рішення фортифікацій, які сприймаються з врахуванням навколишнього середовища. Тип будинків, споруд, їх архітектуру та пластику як в екстер'єрі, так і інтер'єрі ми відчуваємо при близькому знайомстві з об'єктами.

Незважаючи на обмеженість конструктивних матеріалів (дерево, камінь, цегла) та житлове вирішення вузлів і деталей, ми не зустрінемо не лише на Волині, але й в Україні двох однакових замків чи монастирів-фортець. При загальноприйнятих схемах композицій, конструкціях стін, бійниць і т. п. народні майстри та професійні архітектори в кожному конкретному випадку до спорудження фортифікаційного комплексу підходили індивідуально, з осмисленням функціонального призначення споруд, так і трактування їх архітектурного образу.

Комплексного дослідження особливостей архітектурно-технічної своєрідності фортифікацій Волині з виявленням їх характерних рис науковцями не проводилось.

В загальноприйнятому розумінні всі пам'ятки архітектури – це наша історія та культура, охорона та дослідження яких являються аксіомами в нашому житті. Досліджувані пам'ятки архітектури Волині, виходячи в першу чергу з їх історико-архітектурної цінності, класифікуються :

- пам'ятки архітектури міжнародного значення;
- пам'ятки національного значення;
- пам'ятки місцевого значення.

Незалежно від класифікації для всіх пам'яток архітектури найбільш складним є виявлення правдивого історико-мистецького вигляду споруди. Кожна старовинна споруда чи архітектурний комплекс в процесі свого історичного формування підлягали різноманітним перебудовам та реконструкціям. Більшість досліджуваних замків внаслідок чисельних війн, пожеж, зміни господарів та ін. видозмінювались або будувались заново. Виявлення дійсного, найбільш правдивого історичного вигляду пам'ятки, становить ту необхідну базу, яка дозволить відобразити композиційно мистецькі характеристики фортифікаційної споруди.

Незалежно від об'ємно-просторових вирішень пам'яток, особливості їх планувальних рішень, розташування, технічного стану роботу по виявленню оптимального історико-мистецького вигляду доцільно проводити з археологічним дослідженням об'єкта, вивченням літературних, архівних, рукописних матеріалів, виконання замальовок, фотофіксацій, креслень, обмірів споруд в натурі та ін.

Тільки комплексне врахування даних показників дозволить науково-обґрунтовано виявити історично правдивий вигляд старовинних споруд. При цьому необхідно відмітити, що не може бути єдиної методики дослідження для всіх архітектурних пам'яток. Дані показники є лише методичною базою для кожної пам'ятки в окремоті. Це пов'язано з технічним станом збереженості об'єктів, їх історико-мистецькою цінністю та сучасним використанням.

Досліджувані композиційно-мистецькі показники замків знаходяться у взаємозв'язку з їх містобудівельним розташуванням.

Містобудівельне розташування досліджуваних об'єктів відіграє важливу роль у формуванні архітектурного силуету населеного пункту, моральному збереженні старовинних споруд, а також вирішенню економічних проблем навколишнього середовища.

Замки, оборонні монастирі, міські укріплення Волині розташовані: в системі населених пунктів, на околиці населених місць, а також за межами поселень.

Пам'ятки архітектури, розташовані в системі та на околиці населених пунктів, розглядаються в першу чергу з позиції їх значення у формуванні силуету міської забудови, композиційних домінант, можливостей нового будівництва.

Пам'ятки, розташовані за межами населених пунктів, розглядаються з точки зору впливу їх композиційно-мистецьких домінант на створення живописних силуетів, які в поєднанні з рельєфом, ландшафтом сприяють організації історичних панорам. В поєднанні з іншими об'єктами старовини вони сприяють утворенню якісно нових архітектурних ансамблів.

Співставлення кількісних та якісних містобудівельних характеристик пам'яток архітектури дозволяє визначити, що однією з пріоритетних характеристик об'єктів є композиційно-мистецька.

Доречно відмітити, що питання охорони навколишнього середовища та впливу екологічного фактору на збереження фортифікацій Волині, стали в наш час однією з найактуальніших проблем. У всіх регіонах України склалось катастрофічне положення із збереженням повітря, річок, озер, знищенням земляних масивів та ін. Безгосподарське відношення до навколишнього середовища призвело до знищення чисельної фауни і флори, створення антисанітарних умов в замкових комплексах, що знаходяться в запустінні (1).

Основними причинами екологічної проблеми слід зарахувати наступні чинники:

- відсутність науково обґрунтованої програми розташування виробництв в регіонах держави;
- необґрунтоване розташування багато чисельних промислових підприємств не в промислових зонах міст;

- відсутність очисних споруд в багатьох промислових виробництвах;
- відсутність закону про реалізацію генпланів забудови та ПДП;
- відсутність відділів ландшафтної архітектури та нестача даних фахівців;
- негативний вплив кислотних дощів, підвищеної ультрафіолетової радіації («озонові діри»), вібрації від транспорту, зміни рівня ґрунтових вод тощо.

Якісна оцінка даних показників дозволить оптимально вирішувати охорону навколишнього середовища та зберігати історично сформований композиційно-мистецький вигляд пам'яток архітектури.

Слід відмітити, що вітчизняні та зарубіжні гігієністи, архітектори розглядають навколишнє середовище не як механічне поєднання природних ландшафтів, температури, вологості, руху повітря та інших факторів, а як комплекс даних показників, які впливають на людський організм.

Технічну характеристику пам'ятки архітектури можливо рахувати одним із найважливіших чинників виявлення історично правдивого композиційно-мистецького вигляду старовинної споруди. Фізичний стан об'єкта фактично є вихідною базою початку роботи для ведення дослідження, реставрації, консервації, реабілітації та приведення пам'ятки у стан, придатний для екскурсійних відвідувань.

Задовільний технічний стан архітектурних пам'яток (замки в Луцьку, Острозі, Олиці, Клевані, Дубно, Староконстантинові, монастирі-фортеці в Дермані, Зимно, Межиріччі, Бердичеві) мають свій історично сформований композиційно-мистецький вигляд, достовірність якого потрібно визначати проведенням комплексного аналізу, що включає: метод історичних досліджень, метод порівняльного аналізу, метод натурних обстежень.

Пам'ятки, технічний стан яких включає частину споруд, що збереглися, а деякі руїни (замки в Ізяславі, Губкові, Тайкурах, Корці) виявлення композиційно-мистецького вигляду можливо проводити двома шляхами:

- провести дослідження, реставрувати та відтворити всі споруди архітектурного комплексу;
- провести дослідження, реставрувати споруди що збереглися, а менш зруйновані захистити від подальших руйнувань, окремі музеєфікувати.

В першому випадку реставрація та відтворення споруд оборонного комплексу проводиться тоді, коли попереднім дослідженням визначена історико-мистецька цінність архітектурного комплексу і його відновлення буде характеризувати найбільші досягнення та здобутки фортифікаційних споруд певної епохи.

Пам'ятки, технічний стан яких незадовільний (замки в Новомалині, Степані, Губкові, Ізяславі, Кременці) підлягають консервації, музеєфікації. Якщо споруди відносяться до фортифікацій, історико-мистецька цінність яких має важливе значення у вирішенні наукових та естетичних проблем, то їх відновлюють шляхом макетування. Існування професійно виконаних макетів з науковим їх обґрунтуванням сприяють не тільки розвитку архітектурної науки, але збагаченню практики реставраційних робіт (1).

Функціонально-планувальні рішення досліджуваних фортифікаційних споруд знаходяться в прямій залежності від рельєфу території навколишнього ландшафту, оточуючої забудови та призначення. При цілісності функції – оборонний комплекс, кожна споруда чи будівля в ньому має своє утилітарне використання, яке в цілому диктує композиційне рішення замку чи монастиря-фортеці. Перераховані вище показники сприяли тому, що при єдності функцій ні один із досліджуваних комплексів не подібний між собою. І це характерно не тільки для Волині, а в цілому оборонним комплексам нашої держави. Фактично ні в одному із замків, що збереглися до наших днів і тих – зруйнованих, на які маємо архівні матеріали, ні одна із споруд, які дублюють своє функціональне призначення, не мають шаблонних повторень, повністю відсутня одноманітність. Єдине, в чому народні майстри та умільці повторювались – це конструктивні матеріали, що використовувались для зведення комплексів. І в цьому з врахуванням різноманітних якісних та

кількісних показників, характер кладки, її види, товщина стін, види бійниць, отворів не мають практично повторень. При всіх даних показниках викликає захоплення якість зведення споруд. Незважаючи на історичне, фізичне та моральне навантаження, багато споруд в замках зберігаються в своєму одвічному вигляді і приємно вражають своєю досконалістю та неповторністю.

На композиційно-мистецьке рішення досліджуваних пам'яток архітектури в сучасних умовах значний вплив має нове утилітарне використання. Історично сформований вигляд замків, монастирів-фортець, міських укріплень при вкрай різноманітному діапазоні сучасного використання, на жаль, досить часто змінюється, доповнюється, а в деяких випадках просто спотворюється. Аналізуючи історично сформовані композиційно-мистецькі образи досліджуваних об'єктів з врахуванням сучасного використання, на доповнення та зміни в них впливають наступні показники:

- характер нового використання;
- якість проектної документації;
- науково обґрунтовані доповнення, зміни в пам'ятках;
- реалізація проектів в натурі;
- експлуатація пам'яток архітектури за новим функціональним призначенням;
- виконання закону про охорону пам'яток архітектури.

Кожен з даних чинників в сучасних умовах використання досліджуваних старовинних споруд в багатьох випадках негативно впливає на фізичну та моральну збереженість пам'яток архітектури. Це стосується також об'єктів, які знаходяться у зруйнованому стані, їх певна недоступність, антисанітарний навколишній стан сприяють тому, що вони остаточно знищуються.

Сучасне використання досліджуваних об'єктів має вплив на композиційно-мистецький вигляд пам'яток архітектури. Композиційно-планувальні рішення досліджуваних споруд мають виключне значення для розміщення функціональних груп приміщень свого призначення. Як відомо, будь-який функціональний процес має свою, специфічну структуру, яка сформувалась в процесі довготривалого існування різноманітних будинків та споруд.

Розміщення будь-яких нових функцій в композиційно-планувальних структурах пам'яток архітектури необхідно проводити з умовою максимального збереження історико-архітектурного вигляду споруд як в екстер'єрах, так і в інтер'єрах.

Практично досить важко, а в багатьох випадках просто неможливо розташувати на основі сучасних нормативних вимог нові функціональні процеси в існуючих планувальних рішеннях споруд пам'яток архітектури.

З однієї сторони, проектувальники, пристосовуючи пам'ятки для сучасного використання, отримують широке поле творчої діяльності. З другої – змушені шукати компромісні варіанти між існуючими об'ємно-планувальними структурами пам'яток та сучасними нормативними вимогами до проектування тих чи інших функціональних процесів.

Пам'ятки архітектури, які раціонально включені в сучасне життя, в більшості випадків реставровані, забезпечується їх фізичне та моральне збереження, проводяться роботи по збереженню навколишнього ландшафту, приведення в належний вигляд охоронних зон.

Практика сучасного використання пам'яток архітектури, дослідження широкого кола фахівців показують, що найбільш виправданим є пристосування пам'яток історії та культури під різноманітні музеї, майданчики для проведення фольклорних дійств тощо (2). Таке використання не тільки сприяє фізичному та моральному збереженню об'єктів старовини. Вони всебічно популяризують пам'ятки історії та культури, доводять їх сутність та цінність до широких мас населення, приймають активну участь у художньо-естетичному та патріотичному вихованні суспільства (замки в Луцьку, Острозі, Дубно, Старокостянтиніві, монастирі-фортеці в Зимно, Межиріччі, Дермані).

Чисельні пам'ятки, використання яких не відповідає умовам збереження, як правило, не реставруються і знаходять в запустінні. Вони «старіють» фізично та морально (замки в Клевані, Ізяславі, Новомалині, Губкові, Тайкурах, Корці). В даних прикладах, як правило, не вирішуються питання охорони навколишнього середовища.

При цьому слід відмітити, що деякі пам'ятки архітектури пристосовані для сучасних потреб, з умовами збереження фасадів споруд, а в інтер'єрах комплексу проводяться певні зміни (замок в Олиці, монастирі-фортеці в Зимно, Бердичеві).

В даних випадках як проєктанти, так і замовники шукають компроміси, які, на думку автора, в першу чергу задовольняють утилітарні потреби, а не фізичне збереження будинків та споруд. Крім того, замовники (орендатори), виходячи знову ж таки з утилітарних потреб, вносять певні зміни в об'ємно-планувальні структури пам'яток самодіяльно, без оформлення проєктної документації.

На жаль, практика реставраційних робіт в пам'ятках старовини на основі проєктно-кошторисної документації проводиться досить часто без державного архітектурно-будівельного контролю.

Існуюче законодавство про охорону пам'яток історії та культури в нашій державі, на жаль, практично не виконується за порушення збереження, неоправдані реконструкції, доповнення та зміни сформованого історичного вигляду пам'яток архітектури нікого з орендаторів не було покарано (2). При цьому слід відмітити, що державне фінансування на реставрацію та пристосування пам'яток архітектури для сучасних функцій за останнє десятиліття значно зменшилось.

Дуже великою проблемою сучасної архітектурної науки є питання відновлення фортифікаційних комплексів, що знаходяться в незадовільному стані, руїнах. Провівши дослідження технічного стану замкових комплексів Волині, можна зазначити, що відновлюються передусім найцінніші пам'ятки архітектури. Створення макетів пам'ятників, які знаходяться в руїнах, має реальну наукову основу. Вони дають уявлення, не будучи оригіналами, про замки, монастирі-фортеці і допомагають розв'язувати наукові, художньо-естетичні проблеми. Враховуючи науково-дослідну роботу широкого кола спеціалістів, науковців-архітекторів, археологів та реставраторів, можна дійти висновку, що у ряді випадків доцільніше не відновлювати такі споруди, а зберегти їх у руїнах – музеєфікувати, розчистити завали, укріпити частини, що збереглися, упорядкувати території. Складність реконструкції та реставрації таких пам'яток полягає у майже повній відсутності наукових досліджень з історії археології, типології і стилістики цих об'єктів, неможливості повернення їм першочергових історичних функцій і невизначеності їх нового функціонального призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берлач О. П. Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині: Дис...канд. арх.: 18.00.01. – Львів 2008. 103–129 с.
2. Ежов В. И. Проблемы современной архитектуры и исторического наследия Украины. – К., 1979. – 218 с.